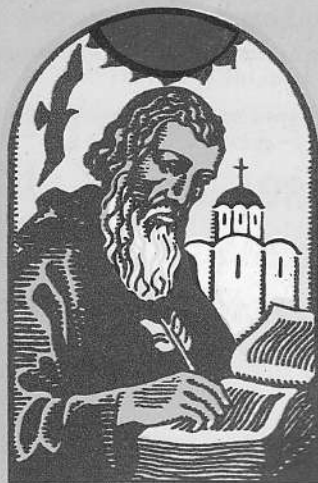
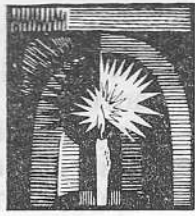

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

4

1995

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВІДКИ

Володимир Сергійчук

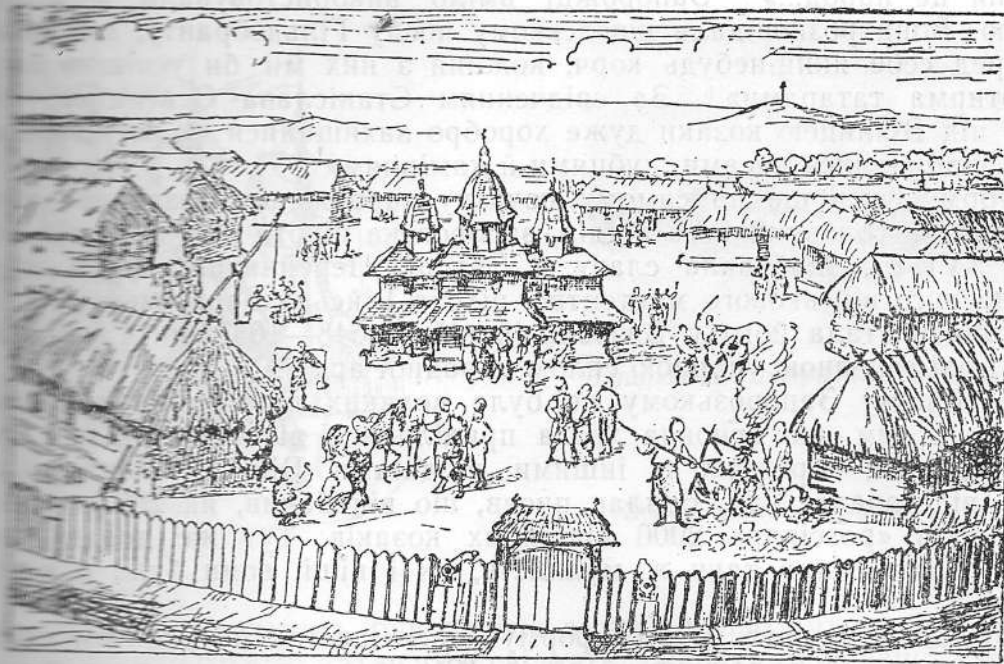
ЗБРОЙНІ СИЛИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Хмельниччина — одна з найяскравіших сторінок минулого нашого народу. Вона стала етапом максимального мобілізуваня суспільної енергії. Творчість народних мас України проявилася в небаченому до того часу економічному піднесенні, що забезпечувало можливість вести довготривалу війну з таким могутнім противником, як феодальна Річ Посполита. І основним фактором досягнень українського народу в той період були збройні сили Хмельниччини (Військо Запорозьке), які одержали визнання в усій Європі.

Піхота — найчисленніший і, за свідченням військових спеціалістів, найкращий у світі відділ Війська Запорозького протягом усього періоду його існування. Сучасники високо оцінювали тактику козацької піхоти в бою — стрій глибоких чотирикутних колон, хоча й це не було засадою. Наступ відбувався розстрільною лавою, при цьому використовувалися, звичайно, особливості місцевості (наприклад, хвилястість, яри, гайки тощо). Коли в арміях європейських держав як стратегічні, так і тактичні завдання піхота виконувала лише за допомогою важкої кінноти, то українська обходилася без цього. Для Європи це було нечувано.

У чому ж справа? Запорозькі козаки, беручи участь у походах польського війська, перебуваючи на службі в європейських монархів, здійснюючи набіги на турецьке й кримське узбережжя, звичайно ж, переймали передові прийоми бою, але мистецтво використання піхоти в бою в них було самобутнє, сягало глибоким корінням часів походів київських князів. Наприклад, на противагу візантіяцям, котрі застосовували правильні бойові порядки, слов'яни билися натовпом, а тому віддавали перевагу лісам і ущелинам замість відкритих рінин. Поступаючись візантіяцям в озброєнні, слов'яни значно краще могли пристосуватися до місцевості, використовуючи різні засади, пастки, обманний відступ.

Усі ці якості — сміливість, раптовість нападу, уміння використати місцевість — приносили успіх й українським козакам. Особливо блискуче скористалися цим козаки в битві під Пилявцями, де вони своїм обманним відступом змусили противника зайняти невідгідні рубежі біля стиснутої пагорбами переправи. Польський шляхтич Самійло Твардовський писав з цього приводу: «Коли гусари великим загоном прийшли сюди, вони не могли в цій тісняві не тільки розсосередитися для зустрічі з ворогом, а навіть списів не могли підняти, і довелося їм списами задарма орати землю і підмітати прапорами, якої тут було стільки, хоч вивозь її. А в цей час шанці (польські) були взяті за греблею,

На Січі. Старовинна гравюра.

піхота з гарматами вся знищена і з кінних хоругв, що переправилися на той бік, жодна не повернулася живою»¹.

Абсолютна перевага козацької піхоти над кіннотою особливо проявилася в роки Хмельниччини — Визвольної війни 1648—1657 рр. Наприклад, у загоні Максима Кривоноса та Івана Ганжі, який був висланий злітку на Поділля, в піхоті нараховувалося близько 10000 чоловік, а в кінноті — всього 1000. Козак Мартин «з Мени з полку Гловацького» дав показання, що в цьому полку на 10000 козаків-кінноти — 6 тисяч. А в битві під Берестечком було 90000 піхоти, 12000 кінноти.

Зауважимо, що приблизно таке співвідношення піхоти і кінноти спостерігалось й раніше. Так, під час Хотинської війни (1621) козацька піхота також переважала порівняно з іншими відділами війська, яке нараховувало 41520 воїнів: піхоти — 31900, кінноти — 6920, обслуги артилерії й обозу — 2700.

Така значна перевага піхоти над іншими відділами у Війську Запорозькому особливо вражає при порівнянні з регулярними арміями Європи. Так, у московській армії піхота в 1632 р. становила близько 35%.

Окремо слід зупинитися на озброєнні козацької піхоти. За часів Сагайдачного запорожці, як правило, озброювалися рушницею, шаблем і списом, іноді ще використовували лук. Кожен козак, крім того, мав сокиру, заступ, косу, шнури й інше знаряддя, потрібне для насипання валів та здобуття фортець.

Унаслідок широких контактів зі Сходом в Україні з'явилися шаблі — турецька, іранська, а також польські, угорські, російські та місцеве (українського) виробництва. Еволюція вогнепальної зброї у Війську Запорозькому пройшла такі етапи: кий залізний, гаківниця, ружниця, аркебуза, мушкет, карабін. Крім того, використовувалися пистолет, бандолети, яничарки, гульдинки, самопали й пищалі.

Слід підкреслити, що українські піхотинці з успіхом використовували наявну в них зброю. Так, Альберто Віміна дуже високо оцінював майстерність козаків: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, нібито це зроблено за допомогою щипців»². Брацлавський воевода Адам Кисіль, виступаючи на засіданні польського сейму 1649 р., зазначав: «Сто німців наших (тобто німецьких вайманців у шляхетському війську.— В. С.), коли вистрілять — одного вб'ють; коли сто козаків вистрелить — п'ятдесят влучить. Вог-

нистий це народ...»⁴ Запорожці вміло використовували й холодну зброю. Вони розповідали шведському послу Гільдебранту, що «маючи поперед себе який-небудь корч, кожний з них міг би успішно битися з чотирма татарами»⁵. За свідченням Станіслава Освенціма, «1651 року під Вінницею козаки дуже хоробро захищалися як вогнепальною, так і відбивалися косами, дубцями й камінням»⁶.

Формуючись ще на самому початку зародження козацьких збройних сил як головний його відділ, запорозька піхота вже в другій половині XVI ст. здобувала славу в Європі. Переїнявши кращі зразки тогочасного військового мистецтва, піхота Війська Запорозького з успіхом використала його у Визвольній війні 1648—1657 рр. Саме піхота була тоді головною ударною силою народної армії.

У Війську Запорозькому не було великих підрозділів кінноти. У зв'язку з тим, що основна увага приділялася піхоті, морським походам, кіннота, порівняно з іншими відділами Війська Запорозького, дещо відставала. Так, Боплан писав, що він бачив, як 200 польських вершників «розсіяли» 2000 відбірних козаків. Тут же додає: «якби кінні козаки мали таку ж мужність, як і піші, вони були б непереможні»⁷.

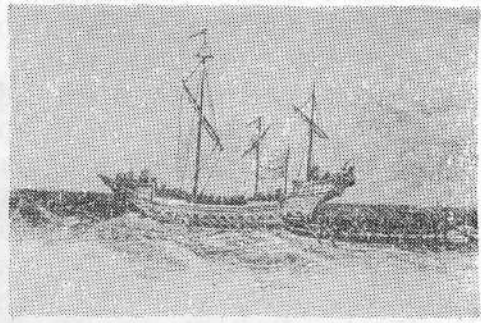
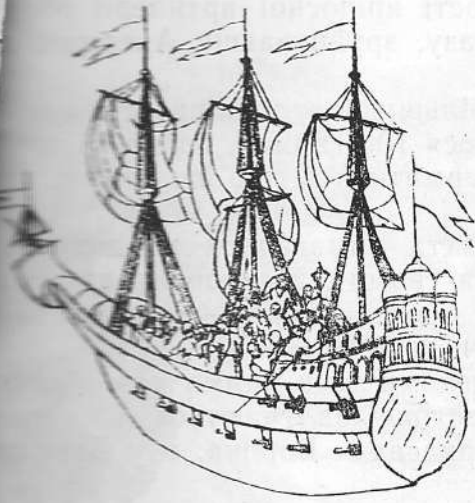
Козацька кіннота почала формуватися ще під патронатом окраїнних урядовців Речі Посполитої. Так, 1546 р. в одній із рот стрілецьких був Іван, козак звенигородський, на білому коні, зі списом. Перші згадки про козаків є в сеймових рахунках 1563—1566 рр.

Потім відомості про кінних козаків (аж до 1579 р.) уриваються, за винятком окремої козацької роти Вількевського,— 150 кінних, котра отримувала на коня по 12 злотих поквартально. Невеликі козацькі відділи при ротах гусарських, були і в 1589 р., а також окремі роти, зокрема старости брацлавського, стражника коронного й Темрука. Як зауважує К. Горський, хоругва останнього складалася з «якогось різнобарвного мотлоху, що належав до різних народностей».

А ось як шляхтич Ян Красинський описує тогочасну козацьку кінноту: «Останній рід кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод й тягості всілякого роду. Озброєні вони були дуже легко, майже так, як татари. Коні в них дуже рухливі і придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані таким чином, що на них легко повертаються в усі боки і стріляють з лука. В битвах вони користуються найчастіше луком, вражаючи неприятельських вершників та їх самих дощем стріл. Вони споряджені також шаблями східного зразка й короткими списами. В неприятельській країні вони рухаються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю руху забезпечуються безпека воїна й перемога над ворогом. Постійно перебуваючи в обширних подільських степах, де вони ведуть безперервну війну з кримськими татарами, козаки возять із собою в сідельних в'юках усі улюблені їстівні запаси, як-от: хліб, солону свинину і сіль, змішану з перцем. Кожний, крім того, має при собі сокиру й кресало, аби на випадок вдалого полювання на звіра, якого доволі водиться у відвідуваних козаками безлюдних пустинях, мати можливість негайно розвести вогонь і засмажити здобич, приправивши її сіллю і перцем»⁸.

Досить часто відсутність достатньої кількості кінноти стримувала широкий розмах операцій. Скажімо, в битві, яка відбулася біля урочища Гострий Камінь (1596), козацтво, з огляду на брак кінноти, змушене було створити укріплений табір, що утруднювало свободу руху. Не маючи кінноти, ударна сила якої дорівнювала б польській, запорожці не зважувалися на ризикові маневри. Зовсім інша картина була в поході на Молдавію 1594 р. Маючи за головну силу кінних стрільців, козаки швидко пересувалися і вільно оперували у відкритому полі, що дозволило їм «трьократно» розгромити молдавського господаря Арона під Цецорою.

Нижчий рівень підготовки козацької кінноти порівняно з польськими

Запорозька галера (за Бопланом).

Запорозький корабель.

драгувами, на наш погляд, був однією з причин, що змушували звертатися за допомогою до татар. Як свідчать джерела, в перший період Визвольної війни послугами кримської кінноти користувалися досить часто. Але поряд із татарською в цій війні все частіше бере участь і козацька кіннота.

Ще більше посилюється роль козацької кінноти в 1649 р. Наприклад, у Київському полку, який під командуванням Михайла Кричевського захищав північні рубежі України, нараховувалося 10000 вершників. Потім до нього приєдналися ще три полки — Чорнобильський, Овруцький і Брагинський. В Овруцькому було 3000 кінних і 500 піших, а в Брагинському — 1500 вершників і 500 піхотинців. Таким чином, у чотирьох полках нараховувалося 17500 чоловік (у Чорнобильському — 2000), серед яких — 14500 кінноти, хоча й таку її кількість, на нашу думку, не можна вважати дійсно боездатною кіннотою, що могла б вступити в бій на рівних із такою ж кількістю найманої шляхетської. Правильніше сприймати цю цифру як кількість озброєних вершників, котрі здійснили безприкладний рейд через болота Полісся до Речиці, форсувавши при цьому Прип'ять. На наш погляд, у більшості випадків, коли йдеться про великі загони й навіть полки козацьких вершників під час Визвольної війни, маються на увазі передусім досвідчені піхотинці, що вирушили в похід на конях. А перед боем вони, як правило, спішувалися, окопувалися й вели бойові дії.

Та з часом козацька старшина більше уваги звертає на вдосконалення кінноти. У 1654—1655 рр. військо козацьке вже ділиться на кінних і піших, а деяким козакам ставлять за обов'язок нести кінну службу, за що вони наділяються землею.

Поступово пріоритет у формуванні на Лівобережній Україні і Слобожанщині козацьких підрозділів у другій половині XVII ст. починає визначати кіннота.

Артилерія. Початком організації козацької артилерії, мабуть, слід вважати 1556 р., коли князь Вишневецький захопив Іслам-Кирмен і звідти звідти гармати на Хортицю, що робили запорожці і в наступні роки. Навесні 1583 р., наприклад, захопивши Тягиню та Ягорлик, козаки знову забрали турецькі гармати. Так само діяв і Криштоф Косинський в 1592 р. під час нападу на Білу Церкву та Богуслав.

У битві під Цецорою (1594) вони відбили в молдавського господаря Арона 70 гармат. Багато гармат захопили козаки Наливайка при взятті Ізмаїла в березні 1595 р.

Відсутність артилерії особливо давалася взнаки під час штурму тих укріплень ворога, до яких козаки добиралися водою. Так, у березні 1594 р. загін Лободи, захопивши Акерман, без артилерії не зміг здобути

великий і добре укріплений замок. Через рік подібна ситуація склалася і під Тягинєю: внаслідок відсутності кріпосної артилерії облога цієї фортеці тривала місяць. І цього разу, зруйнувавши Акерман, козаки не змогли здобути саму фортецю.

Із розвитком козацької артилерії збільшувалася дніпровська вольниця. 1598 р., коли на Січі нараховувалося 100 гармат, польська шляхта змушена була визнати: «відколи гармати там, за порогами, тоді більше своєвільства намножилося»⁹.

Мабуть, саме з цих міркувань шляхта намагалася не допускати українське населення до обслуговування гармат, розквартировуючи по Україні свої гарнізони. Мета, яку вони переслідували — не дати можливості українцям навчитися користуватися артилерією.

Однак у середині XVI ст. поряд із чехами та німцями для обслуговування і виробництва гармат все частіше залучаються й місцеві майстри: в Києві — Павло Русин, у Черкасах — Ворона, а у Брацлаві всі три пушкарі були українцями.

На початку XVII ст. польські власті, використовуючи козацтво у війні проти Швеції, змушені були при запорозькому війську створити артилерію із 12 гармат. У Хотинському поході 13 козацьких полків мали 20 мідних гармат і 3 залізні. Але козацька старшина намагалася збільшити гарматний арсенал, здобувши артилерію у турків: під час однієї з контратак під Хотином запорожці «в'їхали на них (турках.— В. С.) до самого табору, захопили п'ять наметів зі здобиччю, гармати ж, що через їх вагу не могли з ними впоратися, вони зіпхнули до ровів, порозбивавши колеса, землею й камінням закидали»¹⁰.

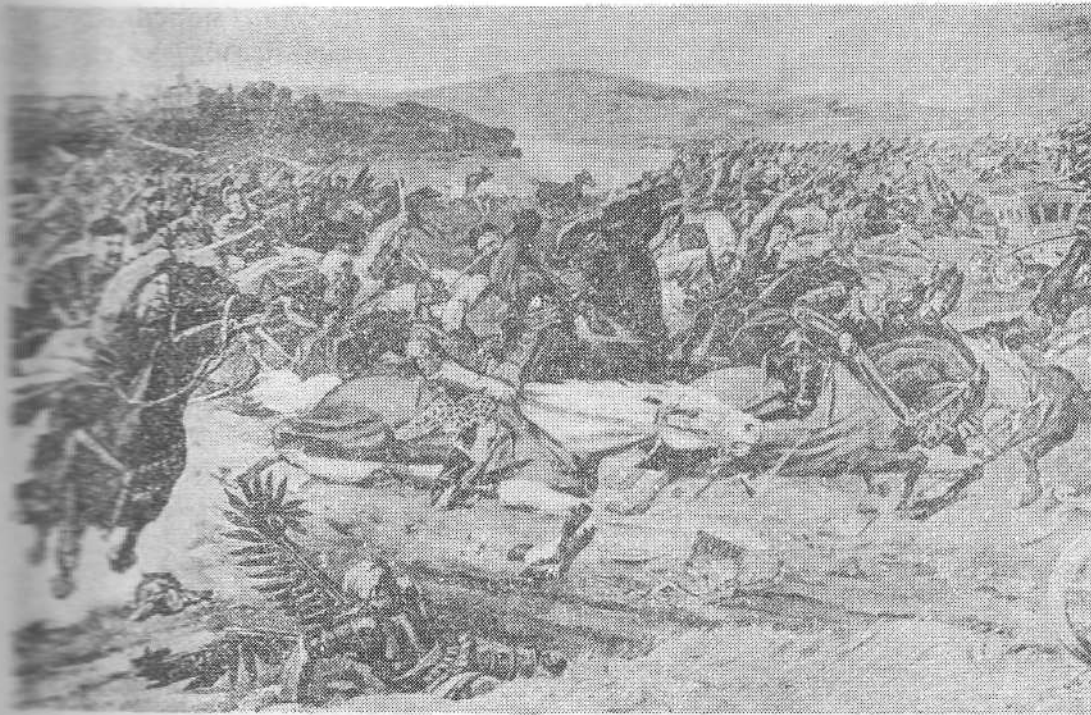
Подібне трапилося і під час походу у Крим 1628 р. Коли під Кафою татари об'єднали сили і вдарили на козаків, останні поставили за мету будь-що вивезти захоплені в Криму польські гармати — ті, що їх шляхта втратила під Цецорою 1620 р. Застосовуючи свою тактику і стратегію відступу, запорожці зуміли все-таки досягти поставленої мети.

Розпочинаючи війну проти польської шляхти, Богдан Хмельницький поставив перед козацькою старшиною завдання створити боездатну артилерію. Звичайно, маючи три невеликі гармати (їх виділили з повною обслугою і достатньою кількістю пороху та куль на загальній Раді Січі), козаки, вийшовши з Січі у квітні 1648 р., не могли й думати про перемогу. Гетьман це прекрасно розумів, тому не випадково, оточивши польське військо на Жовтих Водах, поставив вимогу віддати артилерію.

Там запорожці здобули вісім гармат, а ще п'ятнадцять доставили в похідний козацький табір реєстровики, котрі перейшли на бік повстанців біля Кам'яного Затону. Щоправда, були ці гармати, за свідченням С. Величка, хоч і нових зразків, але легкі, перевозилися на двоколісному возику. «Стануло уже тут,— продовжує літописець,— армат и арматок 26, до которых Хмельницкий добрых запорожских стрельцов придал, спешивши пьятсот человека, а конних для всякого случаю триста человека; яким новоучении пушкари так умели з армат стреляти, як і з мушкетов»¹¹.

По-справжньому Богдан Хмельницький зайнявся організацією артилерії своєї армії вже після перемоги над шляхтою під Корсунем, де козакам дісталася п'ять великих гармат і сорок одна мала. Відправивши на Січ шість гармат (за три, виділені запорожцями), він попрямував із військом під Білу Церкву, де «чинил полковников, и онных начальников в своем войску, и устроивал около гармат, що належало, і иніе обозовіе потреби»¹².

За підрахунками І. Крип'якевича, в народній армії наприкінці 1648 р. вже нараховувалося понад 200 гармат¹³. Для порівняння можна сказати, що в битві біля Франкфурта-на-Одері під час Тридцятилітньої війни Густав-Адольф мав 200 гармат. Тобто за чисельністю

Микола Самокиш.
Бій Максима Кривоноса з Геремією Вишневецьким.

козацька артилерія була такою, як в одного з найвідоміших полководців Європи.

Козацьке військо використовувало гармати різних калібрів: від невеликих віваток, що призначалися для салютів, до штурмових. Про одну з таких Богдан Хмельницький сказав: «у мене одна пушка Сирота — відчиняться ваші широкі залізні ворота!»

В основному ж калібр козацьких гармат коливався від 0,5 фунта до 48 фунтів — залежно від ваги ядра.

Артилерія Війська Запорозького, природно, вимагала кваліфікованої обслуги. Біля великих гармат, як правило, було по два гармаші, біля менших (регіментових) — по одному, в якого обов'язково був помічник. Ф. Шевченко підрахував, що 16 полків після Зборівського миру, коли судити за прізвищами, нараховували 61 гармаша¹⁴. Звичайно, це далеко не точна цифра. Є відомості, що її обслуговувало 300 «гармашників».

Забезпеченню боєздатності артилерії завжди надавали великого значення. Так, Богдан Хмельницький добивався, аби в договірних статтях із Москвою (1654) були зафіксовані окремим пунктом вимоги щодо утримання артилерійської прислуги: «На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывають, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых»¹⁵.

Завдання козацької артилерії під час штурму ворожого табору полягало в тому, щоб сильним вогнем розірвати його укріплення, дати можливість піхоті ввірватися туди й зав'язати рукопашний бій; кіннота тим часом відволікала польську кавалерію від табору.

У структурі Війська Запорозького артилерія була важливим підрозділом. У багатьох битвах вона зрівнювалася з польською або й переважала останню.

Значне місце в козацьких збройних силах посідав **морський і річковий флот**. Жадання помститися турецько-татарській орді за спустошливі напади на українські землі змушувало козаків переслідувати ворога не тільки на суші, а й на морі. Вже в середині XVI ст. для цієї мети за дніпровськими порогами була організована спеціальна база.

Козацька флотилія використовувалася на водних артеріях України ще з середини XVI ст. Відтоді досить часто запорожці піднімаються вгору Дніпром і Дністром. 1596 р., наприклад, вони намагалися штурмувати Київ із човнів, через чотири роки на них вибиралися на війну проти шведів; «їдучи водою вгору й маючи противні вітри, які прийшли до порогів, то ледве не на кожному тягнули морські човни берегом через скали, взявшись за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола»¹⁶.

На польському сеймі в 1629 р., де розглядалося питання про війну зі шведами, каштелян краківський Збараський запропонував взяти козаків три тисячі, «аби затягнули човнами вгору Дніпром, бо то можливе, а потім на Буг, а з Бугу на Віслу — морем до Пілави... саме тих, хто на Чорному морі проти турків воював»¹⁷.

Розуміючи важливість Дніпра як головної транспортної артерії, Богдан Хмельницький з самого початку повстання поставив завдання тримати його під постійним контролем. І коли Ярема Вишневецький навесні 1648 р., щоб переправитися через Дніпро, послав своїх людей у Черкаси, Домонтів, Сокирну, Бучки, Стайки, Терехтемирів і Ржищів, щоб зібрати сюди пароми, їх уже ніде не виявилось: всі вони були затоплені в першу ж ніч після поразки коронного війська, аби затруднити переправу Вишневецького. Як результат — він зміг переправитися тільки в районі Речиці, втративши слушний час для з'єднання із залишками шляхетських військ в Україні. Про те, що козаки взяли Дніпро під неослабний контроль, засвідчував 1649 р. і сам польський король: «Не думаю, щоб можна було одержати яке-небудь продовольство Дніпром, оскільки ці місця утримує противник»¹⁸.

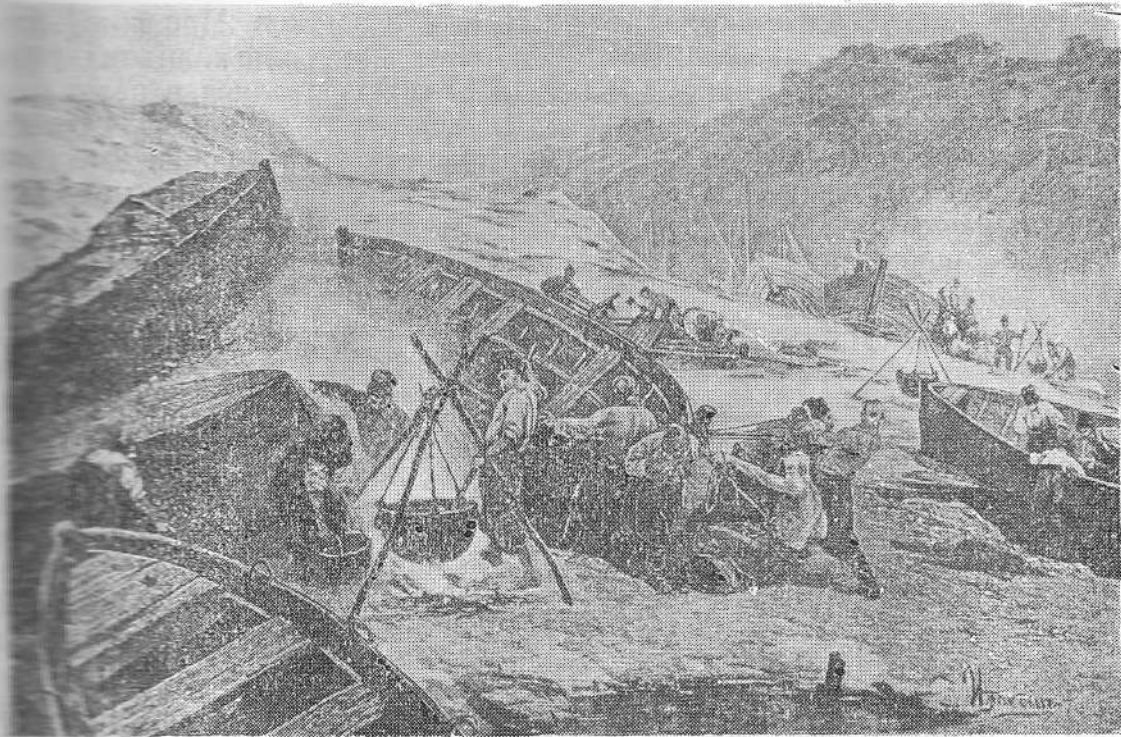
Козаки мали намір використати свій флот і в самій Польщі. Вони заявляли шляхетським послам у листопаді 1648 р., що «на Віслі побудують чайки, підуть на Варшаву і далше»¹⁹. Великі бої вела козацька флотилія 1651 р. під Києвом, намагаючись відбити місто в Януша Радзивілла. Досить часто річки використовувалися для доставки боєприпасів і продовольства, зокрема Десна, Дніпро, Прип'ять.

З початком Визвольної війни українського народу проти польської шляхти походи запорожців проти кримської орди припинилися, що відповідало умовам Богдана Хмельницького із кримськими татарами, які прийшли йому на допомогу. Але після Переяславської Ради, проти якої рішуче виступив кримський хан, ця боротьба розпалася з новою силою.

Запорозьке низове військо, за рішенням Б. Хмельницького, мало здійснювати стратегічні плани московсько-українського командування: постійно створювати загрозу тилам союзника Речі Посполитої — Кримського хана з тим, щоб затримати у Криму орду. За словами українського гетьмана, «тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помощь шли»²⁰.

Допомагати запорожцям мали і донські козаки. 10 липня Богдан Хмельницький писав Олексію Михайловичу: «Послани есмя указа на Запорожье, чтоб... промысел над Крымом чинити. И тебя в. г. просим: повели войску ц. в. в Донскому и иным астраханским и казанским войскам, чтоб, совокуплясь з войски вашего царского величества запорожскими, таков же промысел над Крымом чинили»²¹.

На початку літа 1655 р. було організовано великий спільний похід проти Кримського ханства. Три тисячі донців і запорожців на чолі з похідними отаманами Павлом Чесночихініним та Семеном Вергуном вийшли на 43 човнах у Чорне море. Висадившись неподалік Судака,

Іван Іжакевич. Приготування запорожців до походу.

козаки взяли його штурмом. Спустошивши місто і навколишні села, направилися до Кафи. Її гарнізон не витримав натиску козацьких сил. Зайнявши укріплення, вони зруйнували їх.

Крім того, козаки тоді ж напали на турецький морський транспорт, що наближався до Кафи з Константинополя, і захопили два кораблі, навантажені пшеницею та різними товарами.

На початку 1655 р. численні татарські орди вдерлися в Україну. Біля Дрижополя 29—30 січня відбулася одна з найжорстокіших битв, після якої залишилося понад 15000 убитих. Тоді орда спалила понад 270 населених пунктів, близько 1000 церков і забрала в неволю 200-тисячний ясир.

Щоб зірвати намічений на літо похід кримських татар в Україну, російський уряд на пропозицію Богдана Хмельницького організував похід козаків на море. 15 липня 2030 донців і 700 запорожців на 34 човнах штурмом оволоділи важливим стратегічним пунктом противника Таманню і понад два місяці тримали у страху весь Крим.

Ще через рік у Чорноморському поході взяло участь 2000 донців і запорожців. Біля Козлова вони відбили 200 українців та москвинів, захопили в полон 600 турків і татар.

У штурмі Азова влітку цього року брало участь 3000 донців і запорожців. Під час штурму фортеці загинуло 1500 козаків, до турецького полону потрапив донський отаман Павло Федоров. У 1657 р. запорожці «были под Очаковым и под Перекопью, и над татарами поиск учинили и под Перекопью посады пожгли и поворотились назад здоровы»²².

Сторожова і прикордонна служба в запорозьких козаків була запроваджена на самому початку існування Січі. Це, насамперед, обумовлювалося потребою своєчасно помічати наближення татар і повідомляти запорожців. Для цього козаки споруджували спеціальні редути, в яких постійно жило 50 чоловік. Від кожного редуту на відстані півверсти і не ближче четверті версти влаштовувалися «фігурки» чи маяки з порожніх просмолених діжок, що ставили у вигляді піраміди і зв'язували просмоленими канатами. Зверху знаходилися перекладки, з яких висала пакля, виварена в селітрі. Від редутів до «фігур» споряджалося по два чи три вартових, а в роз'їзди — від 5 до 10 козаків. Редути

будувалися один від одного на віддалі 10—30 верстов. При появі противника вартіві, котрі спостерігали з пірамід за степом, підпалювали паклю, подаючи таким чином сигнал, а самі поверталися в редут.

З листа Богдана Микошинського, написаного у травні 1586 р., довідуємося, що тоді під Таманню козацьку сторожу очолював Криштоф Косинський. Козацькі чати (400 чоловік) розставлялися і в дніпрових плавнях навколо Січі, про що згадує й Єрїх Ляссота²³, а також навколо міст, щоб жодна людина не прибула і не вийшла без їх відома.

За втрату пильності козацтво суворо карало свою прикордонну службу. Так, коли взимку 1594 р. татари кілька разів нападали на низові землі й відбили 2000 запорозьких коней, то прикордонного старшину Семена Корноуха було покарано на горло за те, що «зле стеріг».

Із військових професій, які побутували в козацькому війську, до сторожової служби Ф. Шевченко зараховує сторожів, двірників, замкових, дозорців, яких у «Реєстрі» значиться 42 чоловіки²⁴. Звичайно, козаків, що несли сторожову службу в роки Визвольної війни, було значно більше. Коли обстановка ускладнювалася, цілі полки охороняли кордони. Наприклад, у Звягелі взимку 1649 р. стояв Лубенський полк: «А было де ихъ казаков всех на заставе в том городе тысячи с четьре»²⁵.

Сторожова і прикордонна служба — важлива ланка у структурі Війська Запорозького. Можна стверджувати, що чітко налагоджена, вона могла протистояти як невеликим загонам орди у степу, так і відділам польської шляхти під час повстань проти Речі Посполитої.

Досить значне місце в козацькому військовому мистецтві посідала **фортифікаційна справа**. Вже наприкінці XVI ст. сучасники відзначали вміння козаків битися в укріпленому таборі. В листі одного із шляхтичів від 27 грудня 1595 р., зокрема, написано: «Ведучи активну стрілянину, вишикувавши табором військо, Наливайко залишає Могилів, жодної людини не випускаючи з табору для битви, в результаті чого наші нічого не можуть йому зробити, а він завдає нашим людям великої шкоди. З цього, Ваша милість, може легко зробити висновок, що, не маючи достатньої кількості солдатів, його трудно бити, оскільки в нього велика кількість зброї та людей — на противагу думок, які в нас були поширені, що його загін складається з нікчемних простих хлопців»²⁶.

Маємо свідчення про табір Наливайка й наступного, 1596 р.: «Окоп Наливайка знаходиться неподалік Синявки. Він свідчить про потужні війська (повстанців). Козаки таборяться, хоч і малими та однокінними візками, маючи два, три, часом десять візків, але вони міцно з'єднують їх (один з одним), коли роблять табір. Їхній окоп простягається у довжину на чверть української милі, завширшки ж він — удвічі менший... А на тому місці під Сулою, під Солоницею, де його (Наливайка) захопив св. пам'яті коронний гетьман Замойський, довжина табору чверть української милі, тобто половина польської милі... Будки, а в кожній будці — по декілька повстанців. То скажу, що Сулу і Удай та інші річки більш, ніж на 30 миль очистили (від дерев). Цього ніяк не можна було зробити двома тисячами душ...»²⁷.

Фортифікаційну майстерність українських козаків відзначали на початку XVII ст. і московські джерела. Так, штурмуючи Каргопольський посад 12—14 грудня 1612 р., запорожці використовували щити з вогнем для захисту атакуючих від пострілів; їх влаштовували на саннях і підкочували до укріплення. Під час штурму цієї твердині застосовувалися й так звані «примети», тобто вози з горючими матеріалами (порох, смола), за допомогою яких намагалися підпалити укріплення.

Козацький табір під Переяславом 1630 р. був оточений земляними валами і ровами, виритими між окремими дерев'яними спорудами, а також рядами скованих возів.

Прийшовши під Смоленськ у вересні 1633 р., козаки негайно організували табір між річками Срібною і Скляною, укріпивши його, як звичайно, возами, на яких установили свою артилерію, здивувавши поляків оперативністю спорудження табору та його міцністю.

Характеризуючи озброєння козацького війська під час повстання Павлюка і Скидана, Симон Старовольський зазначає: «Павлюк, залишивши у певному добре укріпленому місці спільника повстання Скидана з рештою війська (17 тисяч чоловік.— В. С.), сам з 15 тис. вибраними мушкетерами і 8 тис. рядових, звичаєм своїм, оточений возами, пройшов в одкрите поле назустріч Потоцькому, маючи з собою більших 8 гармат, щоб напасти несподівано й оточити, бо зрозумів, що йде перед собою ледве 2 тис. поляків, жодної гармати і, крім того, більша частина їх (поляків.— В. С.) — кіннотчики»²⁸.

Коли в козаків не було часу отаборитися возами, вони перед загрозою близької небезпеки спішувалися й, тісно пов'язавши коней, ховалися за ними, а татари могли наближатися тільки на відстань пострілу.

У XVII ст. вважалося, що на облаштування укріпленого табору «найліпше вживати колоди і дерен». Симон Старовольський уточнює: «У поляків іноді ставлять вози у круг, а у відсутності їх єсть звичка у козаків, що оточені кіннотчики замість укріплення зв'язують у круг коней гуздечками і хвостами, а самі з поза них б'ються пішки». І додає: возами користуються козаки під час бою не старим звичаєм, а для прикриття флангів, щоб не тиснула ворожа кіннота...

Козаки запорожські, коли роблять наскок на Скітїю (Кримське князтво.— В. С.), самі з мушкетами, розсипавшись навколо, але в порядку, вози мають у середині. І коли полягає більша сила, вони поміж ними ховаючись, б'ються нібито із-за стін»²⁹.

Що ж стосується штурму ворожих укріплень, то цей автор зазначає, що козаки, за прикладом древніх римлян, вибирали темну неполадну ніч.

Маємо всі підстави твердити, що вже до 1648 р. фортифікаційне мистецтво козацтва досягло високого рівня, і цей досвід широко використовувався в роки Визвольної війни. Так, польські воєначальники високо оцінювали облаштування козацького табору під Пилявцями: «стояв у доброму місці (Хмельницький.— В. С.) і свій табір зміцнив як окопом, так і возами, виставив їх у шість рядів»³⁰.

Особливо славилися запорожці оперативністю при спорудженні польських укріплень. Знаючи це, шляхетський полковник Кондрацький, як тільки підійшов 1653 р. до Сучави, в якій перебували козаки під командуванням Тимофія Хмельницького, висловився за негайний, раптовий напад на них: «Козацьке військо, як тільки викопав собі укріплення, не тільки під такою твердиною як Сучава, а просто над будь-якою річкою стає цілком недоступним, в цій хвилі вони ще не окопалися і, мабуть, не знають про нашу присутність... Але ж тільки вони нас помітять, зараз почнуть копати шанці. Ми повинні впасти на них, перш ніж в них немає укріплень, так раптово, щоб вони й канонади не встигли розпочати...»³¹.

Коли наступного дня Кондрацький зі своїм військом розпочав наступ, частина козаків боронилася від шляхетського війська, а інші повстанці швидко насипали землю на вози і за короткий час створили високі укріплення. Поляки спробували їх штурмувати, однак під вечір змушені були відступити. Козаки ж на ніч так зміцнили свій табір, що й мови не могло бути про його здобуття. Навіть тоді, коли до польсько-шляхетського війська прибули наймані драгуни Денгофа з гарматами, повторні спроби штурму не вдавалися. Насипавши високі вали, козаки влаштували під ними вовчі ями, в яких їжачилися гострі коси і на які потрапляло багато атакуючих. Крім оборони, обложені часто робили успішні вилазки, чим завдавали значних втрат ворогові.

У роки Визвольної війни повстанці неодноразово використовували подібну тактику — оборону в польових укріпленнях, про що повідомляють очевидці. Б. Машкевич, котрий знаходився у війську Я. Вишневецького, так записав у своєму щоденнику про зустріч з полками М. Кривоноса влітку 1648 р.: «Перш, ніж наші хоругви обігнули річку, яку треба було далеко об'їжджати греблею, козаки вийшли в поле і до вечора зуміли побудувати міцний табір. І хоч ми цілу ніч турбували його нападами, та нічого вже не могли зробити»³².

Подібне трапалося і в 1649 р. в битві київського полковника Михайла Кричевського з литовським гетьманом Янушем Радзивілом під Лоевом; козацький комонник (кіннота), відбиваючи атаку, за чверть години побудував засіку і могутній табір у густому лісі, до якого литовська кіннота не могла доступитися.

Таку спритність і відважність козаків при захисті табору відзначав і відомий французький інженер Боплан, котрий за дорученням уряду Речі Посполитої будував козацьку фортецю на Дніпрі: «...правдиво й те, що сто козаків під прикриттям таборів не лякаються тисячі поляків або навіть більше, ніж тисячі татар...»³³.

Ця висока оцінка — не випадкова, оскільки запорожці здавна, вирушаючи в похід, крім рушниць та запасу харчів, повинні були мати сокиру, косу, лопату і все потрібне для того, щоб насипати валн. В тій же реляції про згадану вже битву під Лоевом зазначалося, що «кожний при сідлі мав лопату». Папський нунцій Юганн Торрес у своїх повідомленнях із Варшави в роки Визвольної війни стверджував, що козак воює «стільки ж мушкетом, скільки мотикою чи лопатою; їх він має на одному держаку, вони завжди прив'язані до пояса, ними він насипає землю і робить укріплення проти кінноти серед безконечних рівнин свого краю»³⁴. Проти ворожої кінноти застосовувалися також дошки з набитими цвяхами і шипи-рогульки, які розкидали перед укріпленим козацьким табором.

Такі тимчасові укріплення створювалися повстанцями і для захисту підступів до переправ або важливих проходів.

Штурмуючи фортеці та замки, запорожці використовували часто вози чи сани із запалювальними матеріалами, які намагалися підкотити до укріплень противника і підпалити. На вози клали солому, кору дерев, віники, а потім обливали їх смолою та смальцем. Туди ж поміщали й порох. Сміливці, котрі штовхали вози чи сани, були захищені щитами, які спеціально встановлювалися на них ззаду.

Особливо успішно використовували українські повстанці московські «гуляй-городи». За свідченням іноземного мандрівника Флетчера, «гуляй-городи» склалися з двох дерев'яних стін, що захищали атакуючих як спереду, так і ззаду; відстань між стінами дорівнювала трьом ярдам, в них були зроблені отвори, в які вставляли дула гармат і пищаців. «Гуляй-город» возили за військом, розібравши на складові частини і поклавши на вози. Ставили «гуляй-городи» дуже швидко, не застосовуючи при цьому ніяких інструментів».

Ці фортифікаційні споруди козаки широко використовували під час штурму Бара, Замостя, Збаража. Під Збаражем, наприклад, Богдан Хмельницький наказав виставити шістнадцять великих «гуляй-городів», які були схожі на рухомі замки, котрі склалися з товстих зв'язаних колод, що розміщувалися на колесах. Для взяття міста було виготовлено 400 штурмових драбин, кожна з яких несло по двадцять чоловік. Повстанці швидко копали навколо замку чи фортеці суцільні окопи, насипаючи перед ними високий земляний бруствер. За кілька днів козацькі шанці були вже так близько від укріплень противника, що атакуючі могли спеціальними гаками стягувати з валів Збаразької фортеці до своїх окопів окремих безпечних жовнів.

Потім повстанці насипали земляні вали заввишки у два списи, викотили на них гармати й почали обстрілювати обложених.

Велику увагу приділяли козаки спорудженню постійних укріплень, які були водночас і укриттям для населення. На території України (від річки Случ до кордону Московської держави) в середині XVII ст. нараховувалося понад 200 таких укріплених пунктів.

Павло Алеппський так описував ці укріплення: «Кожне місце неодмінно має три дерев'яні стіни, що утримуються у справності. Зовнішня зв'язана з окремих частин (очевидно, палісадник чи тин), щоб кінвота ворога не могла ввірватися; дві інші, з ровами між ними, знаходяться в середині міста. Неодмінно є фортеця з гарматами, тому коли жателі будуть переможені противником, котрий проникне через усі три стіни, то вони зможуть відійти у фортецю і в ній оборонятися. Біля міської стіни знаходиться велике озеро, яке нагадує величезний рів, і дорога через нього проходить по вузькому мосту. Під час великої загрози міст руйнують і тому не бояться ворога»³⁵.

В Умані Павло Алеппський бачив три укріплення, одне з яких являло собою величезну дерев'яну цитадель на підвищенні, котру будували по-новому. Високо оцінив він і фортифікаційні споруди Богуслава, Трипілля, Обухова, Василькова, Басані, Бикова, Прилук, Красного Колядина.

До високих зразків військово-інженерного мистецтва слід віднести і переправи через багнисту місцевість, влаштовані козаками під час їхнього виходу з табору під Берестечком (1651). У першу ніч українські повстанці поклали на болото вздовж наміченого напрямку переправи п'ять рядів своїх пік, через шість вершків (приблизно 27 см) один від одного. Перекочуючись з боку на бік по прокладених піках, група найдосвідченіших козаків непомітно перебралась на другий бік болота. Під ранок останні сміливці з тих, що перебралися через перешкоду, забрали з собою піки.

Цей передовий загін відтіснив від болота сторожу противника і вже наступної ночі під командуванням Івана Богуна розпочав організацію небаченої досі переправи. Вона являла собою гать завширшки 2—3 м, складену зі стволів дерев, поверх яких лежали дошки й колоди з розібраних хат і водяного млина, частини возів, сідла, різний хмиз, одяг. Ця споруда скріплювалася вертикально вбитими великими кілками. По таких переправах за одну ніч вийшла з оточення багатотисячна армія.

Козацька фортифікація — важливий підрозділ Війська Запорозького; вона стала справжнім мистецтвом, постійно удосконалювалася тим кращим, що було в арміях сусідніх країн, займала гідне місце в Європі.

¹ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. III.— С. 379.

² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький.— СПб., 1904.— С. 686.

³ Киевская старина.— 1900.— Янв.-март.— С. 71.

⁴ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину.— Львів, 1914.— С. 102.

⁵ Записки НТШ.— Т. 154.— С. 53.

⁶ Отрывки из дневника С. Освенцима.— К., 1883.— С. 37.

⁷ Боплан Г. Описание Украины.— СПб., 1832.— С. 5.

⁸ Цит. за: Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки.— К., 1904.— С. 6.

⁹ Listy St. Zolkiewskiego.— Kraków, 1868.— S. 59.

¹⁰ Архив ЮЗР.— К., 1890.— Т. 2.— Ч. 7.— С. 96.

¹¹ Величко С. Сказаніе о войне козацкой з поляками.— К., 1926.— Т. 1.— С. 29.

¹² Там само.— С. 52.

¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 219.

¹⁴ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 184.

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— Т. 3.— С. 561.

- ¹⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ — Львів, 1909.— Т. VII.— С. 249.
- ¹⁷ Державна публічна бібліотека у Санкт-Петербурзі // Рук. відділ. Фонд Дубровського. Автографи: 321/2.— Спр. 166.— Арк. 2 зв., 3.
- ¹⁸ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 219.
- ¹⁹ Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького...— С. 58.
- ²⁰ Акты ЮЗР.— Т. XIV.— С. 566.
- ²¹ Там само.— С. 58.
- ²² Там само.— С. 80—81.
- ²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 182, 280.
- ²⁴ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки...— С. 186.
- ²⁵ Акты ЮЗР.— Т. III.— С. 329.
- ²⁶ Копрева Т. Н. К истории движения Наливайко // Исторический архив.— 1956.— № 2.— С. 150—151.
- ²⁷ Цит. за: Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI—у першій половині XVII ст. у фондах ПНР // Архіви України.— 1986.— № 5.— С. 56—57.
- ²⁸ Слюсаренко Ф. Польський письменник Симон Старовольський про Запорозьке військо.— Б. м. і д.— С. 9.
- ²⁹ Там само.— С. 12, 18.
- ³⁰ Документи об освободительной войне...— С. 149.
- ³¹ Львівська наукова бібліотека НАНУ // Рукописний відділ. Фонд М. Кордуби.— Спр. 13.— Арк. 46.
- ³² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— с. 426.
- ³³ Боплан Г. Описание Украины.— С. 71.
- ³⁴ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1914.— Т. XIV.— С. 96—97.
- ³⁵ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха, Макария...— М., 1896.— Вып. II.— С. 18, 22, 36.

**ШАНОВНІ ЗАРУБІЖНІ ЧИТАЧІ
В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ**

**З питань передплати часопису «Київська старовина»
звертайтеся до нашого представника в Мюнхені**

Dr. Olexa Wintoniak
Verlag DNIPROWA CHWYLA
Isartorplatz 3
Postfach 26 01 10
D-80058 München

**Вартість річної передплати — 80 американських доларів
(з яких 20 становить пересилка часопису).**

**Передплачуйте також «Український історичний календар»
на 1996 рік. 450 стор.**

**Відображено найважливіші історичні дати України,
народні та релігійні свята.**